

թիւնը կամ Մատեանը («Մատիանէ Գարթիւսա»), որ Ը.—ԺԱ. դարու պատմութիւնը կու տայ, «անտարակոյս ԺԱ. դարուն» գրուած է (Ջաւախիչվիլի): Իսկ Դաւիթ արքայից արքայի պատմութիւնը Ի. Ջաւախիչվիլի գրուած կը համարի ժամանակակիցէ մը 1123—1126 տարիներուն²:

Ղեւոնդիոս Ռուխեցի ունեցած է իրեն ազբւր Մովսէս Խորենացու Պատմութիւնը. իսկ Ագաթանգեղոսի Պատմութեան ծանօթ է ըստ Մելիքեթ-Բէկի՝ Սիմէոն Մետափրաստէսի խմբագրութեան վրացերէն թարգմանութենէն (կատարուած 1081ին)³: Այս կէտը կը ստիպէ զմեզ Ղ. Ռուխեցիին ԺԲ. դարու սկիզբը ենթադրել: Ջարմանալի է, որ Ղ. Ռուխեցի անտեսած է ուրիշ հայ ազբւրներ՝ Կորիւն, Ղաղար Փարպեցի, Զ.—Է. դարու թղթակցութիւնները, Ուխտանէսը եւ այլն, որոնք կրնային նիւթ մատակարարել իրեն թէ քաղաքական եւ թէ եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ:

Պատմութիւն մը, որ ազգին խանձարուքէն սկսեալ առաջին անգամ ԺԱ.—ԺԲ. դարուն գրի կ'առնուի, ինքնին հասկանալի է, թէ ո՞ր աստիճանի արժանահաւատութիւն կրնայ ունենալ: Ի. Ջաւախիչվիլի նկատի առնելով Վախտանգ Գորգասալի պատմութիւնը, կը գրէ.

«Ձուանչերի երկասիրութիւնը Վախտանգի ժամանակի պատմութեան համար, բացի մէկ քանի տեղեկութիւններէ, գրեթէ պիտանի չէ. եւ ուշագրաւ է միայն իբրեւ բնորոշող այն բանի, թէ ինչպիսի տեղեկութիւններ եւ ինչպիսի պատկերացում ունէին ԺԱ. դարու վրաց ուսեալ շրջանակները Վախտանգ Գորգասալի անձի եւ թագաւորութեան մասին»: Պատմութեան համար կը պահէ իր արժէքը ինչ որ աւանդած է Ղ. Փարպեցի այս թագաւորի մասին (Մելիքեթ-Բեկ, 185—186): Վրաց դարձի եւ Դ.—Է. դարու քաղաքական եւ եկեղեցական հանգամանքներու մասին խօսած եմ այլուր. համեմատէ նաեւ Մարկուարտ, Քասունի եւն:

2. «Վրաց Պատմութեան» հայերէն թարգմանութիւնը պահուած է մեզի Երեւանի Պետական Մատենադարանի Թ. 1902 (ըստ Մայր Յուցակին՝ Թ. 1680 եւ 1681, այսպէս կրկին համարներու տակ նշանակուած) ձեռագրին մէջ, որ կը պարունակէ.

ա. Թղ. 3բ—127բ. Պատմութիւն Ղեւոնդեայ վարդապետի:

բ. Թղ. 128ա—214բ. Եւազրեայ գրութիւնք եւ Լուծմունք:

գ. Թղ. 215ա—306բ. «Պատմութիւն վրաց. (սկ.) Յիշատակ արասցուք այսմ. զի Հայոց եւ վրաց եւ Ռանայ... հայր մի էր սոցա Թորգոմ կոչեցեալ...»: Կ'աւարտի. «Հիւանդանայր (Դաւիթ Բ.) զերկրաւոր կեանս ի ԾԳ. ամի կենաց իւրոց՝ յունուարի ամսեան Ի. ԻԵ. ն ստուց ||||⁴»:

Ձեռագիրս գրած է Սարգիս գրիչ տէր Համազասպ Մամիկոնեանի հրամանով, ինչպէս կը տեսնուի Թղ. 127բ եւ 214բ գետեղուած յիշատակարաններէն: Թէպէտ ձեռագրիս գրութեան տարին չէ նշանակուած՝ զլիսաւոր յիշատակարանը ինկած ըլլալով, բայց ծանօթ է այլուստ տէր Համազասպ «յազգէն Մամիկոնեանց», որ Յոհանավանքին արքեպիսկոպոսն էր ի Կարբի, յիշուած 1279—1311 գրուած արձանագրութիւններու եւ յիշատակարաններու մէջ: Գրչութեան տարին կրնանք մերձաւորապէս նշանակել 1290: Ձեռագիրը 1664ին կը ստանայ Յովհաննէս Կարճաւանցի, որ կը գրէ թէ «փտեալ կայր», այս ինքն զլաստուած իրճակի մէջ կը գտնուէր, զոր ապա նորոգել կու տայ Լոսեցի Շմառն վարդապետի: Այս թուականէն ոչ շատ վերջը ձեռագրիս տէրը կ'ըլլայ Վարդան Բաղիչեցի, որ անկէ օրինակներ հանելէ վերջը 1690ին կը նուիրէ էջմիածնի Մատենադարանին: Ձեռագիրս տեսած եմ եւ 1926ին: Կը սկսի Ղեւոնդի Պատմութեամբ, որուն առաջին թուղթը զլաստուած ըլլալուն՝ նորոգութիւն կրած է նոր օրինակութեամբ, որուն հարազատութիւնը կասկածելի է: Թէ անկէ յառաջ ուրիշ մասեր կայն, կարելի չէ ըսել: Կ'երեւայ, թէ ձեռագիրը կազմաւորյժ վիճակի մէջ էր, վասն զի Թղ. 294 եւ 295 նախնարար, կազմելու ժամանակ, սխալ դասաւորուած են եւ այս առթիւ թուահամարուած իբրեւ Թղ. 3բ եւ 3է, եւ յետոյ պատշաճ տեղ գետեղուած, հաւանօրէն Վարդան Բաղիչեցիէն: Փոտութիւնը կ'երեւայ թէ ոչնչացուցած է նաեւ վրաց Պատմութեան վերջին թղթերը, որուն հետեւութեամբ կ'աւարտի այժմ «նստուց» կիսակատար բառով, զոր պէտք է լրացնել մօտաւորապէս՝ «նըստուց»:

⁴ Ձեռագրի մասին հմմտ. Brosset, 3^e Rapport, 62—63. Ն. Մտո, Сборники, 55—57. Ակինեան, Մատենադար. հետազոտութիւններ, Գ., էջ 34—40:

տուցեալ յաթոս իւր գիւմետրէ գորդին իւր...»:

Այս հնագոյն ձեռագիրն է վրաց Պատմութեան: Մեզի ծանօթ բոլոր օրինակները յառաջագայած են այս պակասաւոր ձեռագիրէն ուղղակի կամ միջնորդութեամբ. ասոնք են.

Երեւանի Պետ. Մատենադարանի Թ. 3070 (1674էն) եւ Թ. 5501 (1683էն)⁵: ԺԹ. դարու Երեսնական թուականին Թ. 3070ի տէրն էր Տիգրիսի Կարապետ եպիսկոպոսը. ասկէ արտագրուած են Վենետիկի Թ. 218, Թղ. 137բ—171բ (1835էն)⁶, Բրոսէի օրինակը (Իբր 1841ին)⁷, Պետ. Մատենադարանի Թ. 7084 (1840էն) եւ 3052 (Պատկանեանի օրինակը)⁸, եւ Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի Թ. 210 (1855էն)⁹.

«Վրաց Պատմութեան» զիւտը փութայ Levaillant de Florival, Վենետիկէն՝ ի ձեռն Հ. Գ. Այվազովսկիի հաղորդուած տեղեկութեանց վրայ յեցած, հրատարակել Պարիսի Journal asiatiqueի մէջ (1838, էջ 395—399), անճիշտ հաւաստումներով¹⁰: M. Brosset հոգաց անոր գաղղիերէն ամբողջական թարգմանութիւնը «Chronique arménienne» վերնագրի տակ¹¹: Հայերէն բնագիրը լոյս տեսաւ շատ ուշ, նախ «Բագմավէպ»ի 1883—1885 տարիներուն եւ ապա առանձին հատորով՝ «Համառօտ Պատմութիւն վրաց, ընծայեալ Ձուանչերի պատմչի», Վենետիկ 1884, էջ 137:

3. Այս «Պատմութիւնն վրաց» ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ համառօտ թարգմանութիւն մը վրացերէն «Քարթլիս Յիսովրեբայի»,

⁵ Ասոնք հաւանօրէն վարդան Բաղիչեցու օրինակի տուած ձեռագիրներն են: Վարդան իր կազմած Ամիրտուլու վանքի զրոց Յուցակին մէջ կ'ընէ ուրիշ երկու օրինակներ ալ, որոնք կը բովանդակեն. 1. Մտ. Օրբիւսեան, Ղեւոնդ, Վրաց. պատմագիրք եւ Մարտ. 2. Ձեռնոր, Մտ. Ասողիկ, Ղեւոնդ, Վրաց Պատմութիւն, Մխ. Այրիվանցի, Մտ. Օրպէլեան (հմմտ. Ակինեան, Մտտ. հետազ., Գ., էջ 39):

⁶ Հ. Ե. Սէթեան, որ օրինակած է ձեռագիրս, կը ծանուցանէ, թէ «Ղեւոնդեայ պատմութիւնն եւ վրաց՝ դադարեցան ի բոլորգիր օրինակէ, ընդ որում կային նոյնպէս՝ Ասողիկ եւ Լաստիվերացի. եւս եւ Ձեռնոր՝ նոտրաղիր: Ձեռագիրն թէեւ անթուական զիտէ (Հ. Բ. Մարգիսեան, Յուցակ, Բ., 278—292), բայց Բրոսէ գտած է հոն ՌձԺԻ (1669) եւ ՌձԻԳ (1674) թուականները (Hist. XVII):

⁷ Հմմտ. առ այս Բրոսէ, անդ:

⁸ Պետ. Մատենադարանի այս ձեռագիրներու մասին տես Ի. Արուլաձէ:

⁹ F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale, Paris 1908, p. 116.

¹⁰ Հմմտ. Brosset, Hist. XVII—XVIII եւ Additions, 61:

¹¹ Additions, էջ 1—61:

ինչպէս ցոյց տուած է Բրոսէ եւ հաստատած է Ի. Ջաւախիչվիլի: Թարգմանութեան ժամանակը Բրոսէ կը մատնանշէր «ԺԳ. դարէ յառաջ», իսկ Թ. Ժորդանիա եւ Յ. Արուլաձէ կը համարին ԺԲ. դար: Աւելի ուղիղ դատեց Ի. Ջաւախիչվիլի, որ ԺԳ. դարուն կը դնէ: Թարգմանիչը հայ մըն է, ըստ Ի. Արուլաձէի «միաբնակ իր դաւանութեամբ» (էջ 36—37):

Թէպէտ թերակատար է Պատմութիւնս իր վերջաւորութեան մէջ, բայց վրացի բանասէրներու ընդհանուր համոզումն է, թէ այս պակասը սակաւ տողեր միայն ըլլալու են, վասն զի Քարթլիս Յիսովրեբայի հնագոյն բնագիրը այս տեղ վերջացած պէտք է ըլլայ, այսինքն Դեմետրէ Ա.ի գահակալութեան յիշատակութեամբ, չհաշուելով թարգմանչին եւ գրչին Յիշատակարանները, որոնք կ'ենթադրուին: Ի. Արուլաձէ կը գրէ. «Թարգմանութիւնը ընդհատուած է 1125 թ. դէպքերով, այս իսկ թիւը պէտք է համարել թարգմանութեան terminus a quoն: ձիշտ է, հայերէն թարգմանութիւնն անսովոր կերպով նստուց բառով է ընդհատուած, բայց այս բառից յետոյ տեքստը չպէտք է շարունակվէր. ընդ ամէնը մի քանի տող պիտի լինէր, որովհետեւ Դաւիթ Շինողի Պատմութիւնը բնագրի՝ այս ինքն՝ Քարթլիս Յիսովրեբայի վերջին երկն էր, ինչպէս այս հաւաստել է սկաղ. Ի. Ջաւախիչվիլին»: Իսկ «Դաւիթ Շինողի Պատմութեան գրելու ժամանակը սկաղ. Ի. Ջաւախիչվիլին համարում է 1123—1126 թ. որ եւ ընդունում են ուրիշները» (էջ 37):

Ձեռագրին մէջ բացի վերջաւորութեանէն թղթեր ինկած կ'երեւան նաեւ բնագրին մէջերէն, որուն ուշագիր եղած էր արդէն Բ. Բրոսէ (Hist. XXII): Այսպէս կը պակսին էջ 39, տ. 1. Բակուր Ա. (231—246) եւ Միհրդատ Բ. (246—262) թագաւորներու պատմութիւնը. էջ 40, տ. 9. ընդարձակ հատուած մը. «եկն < ի Հայոս... եկն > ի Մժիթիա. էջ 95. Բակուր (557—570), Գուարամ (575—600) եւ Ստեփանոս (600—619) թագաւորներու գործերը: «Նոյնպէս հայրապետների շարքում չեն երևում Մակար, Սիմէոն (եւ Սամուէլ Ա.) կաթողիկոսները: Ինչպէս երևում է, այս թերութիւնը թարգմանչի գործ չէ, այլ արտագրողի»: Եւ որովհետեւ յիշեալ անունները ծանօթ են Միթար Այրիվանցու, կը հետեւցնէ Ի. Արուլաձէ:

² Մելիքեթ-Բեկ, անդ, 140, 186, 214:
³ Անդ, 142:

1764-71

լաճէ. «ուրեմն Մխիթարի ժամանակ եւ նրա ձեռքի տակ եղել է Վրաց Պատմութեան այնպիսի օրինակ, որ սկզբնազրի լրիւ օրինակութիւնն է ներկայացնում» (էջ 34): Ի. Արուլաճէ կը շարունակէ:

«Ինչ վերաբերում է terminus ad quemին, մասնագետները մեծ մասամբ իբրեւ այդպիսին ընդունում են ԺԳ. դարը: Իմ կարծիքով, այս երկրորդ սահմանադիժը հեռու է տարուած»: Ժորդանիա եւ Ի. Արուլաճէ հայ. թարգմանութեան այն տեղիքէն ուր թարգմանիչն «իրբեւ յաւելուած, Սարկաւազի եւ Դաւիթ արքայի մտերիմ յարաբերութեան մասին է խօսում, գրում է. «Եւ տեսաք արդեամբ կատարեալ գրան Սաղմոսին (որով Սարկաւազն էր դիմում արքային) ի վերայ թագաւորին, եւ յորովք ի բանից անտի վայելին նմա, եւ յետոյ թարգմանիչը թվում է այն փորձանքները, որոնցից անվնաս մնաց Դաւիթ արքան եւ որոնց մասին խօսում է նաեւ (վրական) բնագիրը», կը հետեւցնեն թէ «թարգմանիչը Դաւիթ Շինողի ժամանակակից է, ամենաշատը՝ կրտսեր ժամանակակից» (37): Ուստի, կը գրէ Արուլաճէ, «նա Քարթլիս Յիսուրբայի մէջ գեաեղուած Դաւիթ արքայի պատմութիւնը կարող էր թարգմանել ԺԲ. դարի միայն երկրորդ կիսում» (37):

Չեմ կրնար յամենայնի համակարծիք ըլլալ Ի. Արուլաճէի:

Իրողութիւն է, թէ «Վրաց Պատմութիւնը» թերակատար հասած է մեզի. կաւարտի Դաւիթ Բ. թագաւորի ԾԳ. տարւոյն, յունուար 25ին, այն պահուն, երբ Դեմետրէ Ա. գահ կը բարձրանայ, այն է ըստ ընկալեալ ժամանակագրութեան 1125ին: Թէ իրօք այս կամ յաջորդ տարւոյն դէպքերով կաւարտէր Պատմութիւնը, ինչպէս կ'ընդունին վրացի բանասէրները՝ Մառ, Ջալախիչ-վիլի եւ այլք, հաւաստեալ չգիտենք: Մխիթար Այրիվանեցւոյ տուած Վրաց թագաւորներու արքայացանկը թոյլ կու տայ մեզ ենթադրելու, թէ Պատմութիւնը կը շարունակուէր գոնէ մինչեւ Ռուսուղանի գահակալութիւնը: Այս մասը, Դեմետրէ Ա. էն մինչեւ Ռուսուղան, ուստի 1125—1223, պէտք է ինկած ըլլայ ձեռագրէն՝ թարգմանչին եւ օրինակողին Յիշատակարաններով միասին, իբրեւ «փառալ» թերթեր:

Անանուն գրուածքի մը մէջ, որ վերնագիր կը կրէ «Պատմագիրք», այսինքն ցանկ

մը հայ ինքնուրոյն եւ թարգմանածոյ պատմագրութեանց, կը յիշուի նաեւ «Վերք (իմացիր «Վրաց») Պատմութիւն, ի Վրաց լեզուէ թարգմանեալ եղեւ, որ է յԱղամայ մինչեւ ՋՃ (այլ օր. ՋՃ) թուին Հայոց»: Գրուածքիս հեղինակը, որ գիտէ թէ Վրաց Պատմութիւնը «ի Վրաց լեզուէ» թարգմանուած է, եւ կը հասնի մինչեւ 1151 (կամ 1251), կ'ենթադրէ Պատմութեանս լրակատար օրինակ մը, ուր կար նաեւ թարգմանչին Յիշատակարանը:

Չարմանալի է, որ Մխիթար Այրիվանեցի, որ ունեցած է ձեռքի տակ Վրաց Պատմութիւնս, չէ յիշած զայն իր Պատմագրաց Յանկին մէջ (էջ 37), թէպէտ յիշատակած է հոն Միքայէլ Ասորւոյ գործը: Այրիվանեցի ասկէ կազմած է «Իշխանք Վրաց», «Թագաւորք Վրաց» եւ «Եպիսկոպոսք Վրաց» ցանկերը (էջ 22—23 տպ. Պատկանեան): Վերջնոյն համար կը ծանօթագրէ. «Չայսչափս գտաք յօրինակս», այսինքն Վրաց Պատմութեան մէջ գտած է եպիսկոպոսաց յաջորդութիւնը «Տէր Յոհանէն մինչեւ տէր Թափօր», եւ իրօք ալ հոն վերջին եպիսկոպոսը յիշուած է Թափօր (էջ 98): Թագաւորաց յաջորդութիւնը հասցուցած է մինչեւ «Դեմետրէ (Բ.) սպանեալ (1289). ՀԹ՝ իշխանք եւ թագաւորք» եւ յաւելուածարար՝ յիշած է «Դաւիթ» (Չ. 1290—1308) եւ «Վախթանկ» (Գ. 1301—1304), անյիշատակ թողլով Վախտանգ Բ. 1289—1292 եւ Գորգի Ե. 1299—1301: Ի՞նչ պարբերէ քաղած է Այրիվանեցի 1125—1289 տարիներու թագաւորաց յաջորդութիւնը, որոնք են.

- (Դեմետրէ Ա. 1125—1154):
- Գուրգի (Գորգի Գ. 1154—1184)
- Թամար (1184—1212)
- Լաշայ Գորգի (Գորգի Գ. Լաշա 1212—1223)
- Ըոսուսուղան (1223—1247)
- Դաւիթ (Դ.) Փոքր (1247—1259)
- Դաւիթ (Ե.) Մեծ (1243—1272)
- Դեմետրէ (Բ. 1272—1289)
- (Վախտանգ Բ. 1289—1292)
- Դաւիթ (Չ. 1292—1308)
- Գորգի Ե. 1299—1301)
- Վախտանգ (Գ. 1301—1304)

Հայ պատմագիրներէն ոչ ոք աւանդած է մեզի այս ցանկը: Եթէ ընդունինք, թէ 1247—1308 շրջանի արքայացանկը կազմած է Մխիթար ինքնին իբրեւ ժամանակակից (մոռացմամբ զուրս ձգելով Վախտանգ Բ.),

նախորդ 5 անունները նա քաղած պէտք է ըլլայ Վրաց Պատմութեանէն:

Վրաց Պատմութիւնը ձեռքի տակ ունեցած է նաեւ Ստեփանոս Օրբելեան, որ ծագած է ԺԳ. դարու վերջին քսանամեակին եւ վախճանած 1304ին: Սա հիւսելու համար Օրբելեանց պատմութիւնը (գլ. ԿԵ, էջ 269—273, տպ. Էմինի), կ'օգտուի նաեւ ի «Ժամանակագրոց, զոր Քարթլիս Յիսուրբայ կոչեն», այսինքն անոր հայերէն թարգմանութեանէն, ինչպէս ինքնին կը խոստովանի. «Եւ ահա ծանեաք ընդ աղօտ ինչ ի Վրաց Պատմութեանէն»: Բաղուածքներ կատարած է յատկապէս առաջին երկու գլուխներէն: Եւ որովհետեւ «Վրաց Պատմութեան» մէջ Օրբելեանց մասին յիշատակութիւն չէ գտած, համարած է, թէ «վասն նախանձու Գէորգի թագաւորին, որ ազգաւ ջնջեաց զնոսս ի Վրաց աշխարհէն, ջնջեցին զանուանս նոցա ի Պատմութեանէն իւրեանց եւ յամենայն զրեանց եւ յեկեղեցեաց...: Այլ զի ժտեալ էր յիշատակ նախնական զրուցարանութեանց նոցա, նաեւ ամենայն արութիւնք եւ գործք երեւելիք ի տանն Վրաց ազգին Օրբելեանց ի նոցին ժամանակագրոցն, զոր Քարթլիս Յիսուրբայ կոչեն...» (272—273), այս պատճառաւ «մեք քննեալ եւ տեղեկացեալ ծանեաք զսակաւս ի բազմաց ի գիտող արանց եւ ի մնացեալ յիշատակարանաց ուրեք ուրեք, եւս եւ յաւանդութեանց նախնեացն իւրեանց, զոր ծանուցին հարք որդւոց մինչեւ ցմեղ»: «Վասն այն մեք ոչ գիտացաք զորպէսն եւ զկարգ բանիցն, զի ըստ կարգի շարայարեալ էաք. բայց զոր գտաք ի հայալեզու գիրս սակաւ ինչ յիշատակ՝ դիցուք» (272—273):

Ստ. Օրբելեանի յիշած «Գորգի», ո՞րն է համանուն չորս Գորգիներէն, որոնք են. Գորգի Ա. 1014—1027, Բ. 1072—1088, Գ. 1154—1184, եւ Դ. 1212—1223: Հաւանօրէն խօսքը Գորգի Գ. ի մասին է, ուստի Ստեփանոս Վրաց Պատմութեան իր օրինակին մէջ ունէր անոր թագաւորութեան «կրճատեալ» պատմութիւնը եւ կը թուի ինձ, թէ ձեռքի տակ ունեցած «հայալեզու գրոց» մէջ կը գտնուէր նաեւ Վրաց Պատմութիւնը:

Մխիթար Այրիվանեցի եւ Ստ. Օրբելեան ենթադրել կու տան որ Վրաց Պատմութիւնը կը բովանդակէր իր մէջ ինչ ինչ նաեւ ԺԳ. դարու պատմութեանէն: Անանուն Պատմագրաց ցանկին համաձայն այդ Պատմութիւնը կը հասնէր ցամաք ՋՃ (1151). Եթէ արժէք տանք Անթիլիասի Մատենադարանի օրինակի

«ՋՃ» ընթերցուածին՝ այն կը հասնէր մինչեւ 1251, ինչ որ կ'արդարացնեն Մխիթար Այրիվանեցի եւ Օրբելեան: Այս թուականը կարելի է նկատել Վրաց պատմութեան գրութեան համար իբրեւ terminus ante quem:

Չայս հաստատել կը թուի Մխիթար Անեցի, որ ծագած է ԺԲ. դարու վերջին եւ ԺԳ. դարու առաջին քսուորդին: Անեցի պատմագիրին, որ օգտուած է Քարթլիս Յիսուրբայէն ուղղակի, անձանօթ մնացած է «Վրաց Պատմութիւնը» հայերէն թարգմանութեամբ: Այս կը տեսնուի այն հատուածէն, զոր յառաջ բերած է Վարդան Պատմիչ իր Պատմագրքին մէջ (էջ 91—92):

«Իսկ յաղագս Վրաց թագաւորացն սկզբանց, որ կայ ի գիրս նոցա, եթէ Թորգոմ ութ որդւովք եկն յԱյրարատ դաւառ զկնի ջրոյն մեծի. եւ երեք յորդւոց նորա նախագահք եղեն՝ Հայոս եւ Քարթլոս եւ Կոկասոսն, եւ տիրեցին աշխարհաց, եւ իւրեանց անուամբն կոչեցին Հայս եւ Քարթլ եւ Կովկաս, եւ տիրեցին ի ծովէն Պոնտոսի մինչեւ ցծովն Կասբից՝ մինչեւ ցՄիհրան [եւ ցԱրրակ թոռն իւր], որ էստ կին ի Պարթեւաց՝ Սահակուխտ անուն ի Պարտաւայ. որ եւ ամուլ զօրով հաւատաց ի Քրիստոս, եւ ես նմա գաւակ՝ զՎախտանգ, որ եւ Գուրգասարն կոչեցաւ, որ է Գայլալուխ ի Պարսից բառն. զի ունէր ի վերայ սաղաւարտին պատկեր գայլոյ յառաջի կոյսն, եւ յետին կոյսն՝ առիւծու: Սա էստ իւր ի կնուութիւն զգուստր Լեւոնի կայսեր. եւ ի սմանէ սերեցան թագաւորք մինչեւ ցԹեւոսս, զոր կուրացոյց Արաս. յետ որոյ թագաւորեաց Բագարատ, որգի Գուրգենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին¹², ի վերայ Ափխազաց. այս ըստ Մխիթարայ երիցու ասիցն»:

Տեղիքս «երեք յորդւոց նորա նախագահի եղեն՝ Հայոս եւ Քարթլոս եւ Կովկասոս» հայ. թարգմանութիւնն ունի. «Եւ բնորեցան յորդւոց նորա արք ութ արիագոյնք եւ անուանիք. Ա.՝ Հայկն, Բ.՝ Քարթլոս... է.՝ Կովկաս». վրացին ունի՝ Haos... Karthlos... Cawcas (Hist. 17). «Մինչեւ ցՄիհրան [եւ ցԱրրակ թոռն իւր], որ էստ կին ի Պարթեւաց՝ Սահակուխտ անուն ի Պարտաւայ». հայերէն թարգմ. (73). «Իսկ զօրագլուխն Առանայ Բարգարօթ տայր զգուստր իւր ի կնուութիւն Միլրատայ... եւ էր անուն նորա Սակուխտ»: Անիմաստ է փակագծի

¹² Համա. առ այս Մարկուարտ, էջ 150, ծան. 16:

մէջ առնուած մասը: «Որ եւ ամուլ գոլով հաւատաց ի Քրիստոս. եւ ետ նմա գաւակ զՎախտանգ». հայ. թարգմ. «Եւ եղև նմա դուար մի Սորանձէ անուն... յետ չորից ամաց եղև նոցա որդի... Վախտանգ» (73—74): «զՎախտանգ, որ եւ Գուրգասարն կոչեցաւ, որ է Գայլագլուխ ի Պարսից բանն. զի ունէր ի վերայ սաղաւարտին պատկեր գայլոյ յառաջի կոյսն, եւ յետին կոյսն առիւծու»: Հայերէն թարգմանութիւնն է. «Եւ Վախթանգ արար ի վերայ ոսկիակազմ սաղաւարտին պատկեր գայլու եւ առիւծու. վասն որոյ ի ժամ պատերազմին տեսեալ զնա եւ ճանաչեալ՝ ասէին. Ի բաց եղերուք ի դայլէ եւ յառիւծու. եւ կոչեցաւ նա Գուրգասաւ, այսինքն Գայլառիւծ՝ ի Պարսից լեզուն» (86). Տարեգիրքն ունի. Le roi Wakh-tang avait un casque d'or, sur lequel se voyait, par-devant un loup, par-derrière un lion... Les Perses... comprenant ce que signifiait l'emblème du loup et du lion, ils disaient... „Dour az gourgasal, i. e. garez-vous de la tête de loup;“ de là le roi fut nommé Gorgasal (Hist. 177—178).

Այս համեմատութիւնը ցոյց կու տայ, թէ Մխիթար Անեցի անկախ է հայ թարգմանութենէն եւ հետեւած է Քարթլիս Յիսովբէրայի լիակատար օրինակի մը: Կը հետեւցնենք ասկէ, թէ Վրաց Պատմութիւնը պէտք է թարգմանուած ըլլայ 1200էն վերջը եւ 1250էն յառաջ:

Թարգմանիչը կարգացած է Արիստակէս Լաստիվերտացոյ Պատմութիւնը եւ ասկէ առած է յաւելուածս, որ կը պակսի վրական Տարեգրքին մէջ.

«Եւ գնաց Վասին ի Տրապիզոն. եւ կոչեցեալ առ ինքն զմեծ կաթողիկոսն Հայոց զՊետրոս ի տօնի յայտնութեանն, եւ օրհնեաց զՉուրն առաջի նորա. եւ ետես կայսրն մեծ սքանչելիս ի վերայ ջրոյն, եւ զովեաց զհաւատս Հայոց. եւ գնաց ի Կոստանդնուպոլիս» (էջ 111): Լաստ. «... հրամայէ թագաւորն հայրապետին Պետրոսի օրհնել զՉուրն... եւ ի հեղուլ հայրապետին զտէրունական իւզն ի Չուրն՝ ցնցուլս լուսոյ ճառագայթից յանկարծակի ծաղեաց ի Չուրցն... եւ փառաբերեցին զԱստուած. եւ բարձրացաւ եղջիւր հաւատոյս մերոյ... եւ ինքն թագաւորն... երթեալ մտանէ ի քաղաքն իւր ի Կոստանդնուպոլիս» (էջ 19 եւ 21):

Թարգմանիչը Հաղբատի շրջանէն է. լսած է աւանդութենէ, Դաւիթ Բ. ի († 1125) մտերիմ վերաբերմունքը հանդէպ Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետի, որ կը ծաղկէր Հաղբատ († 1140): Իրմէ են հետեւեալ տողերը.

«Այլ ինքն (Դաւիթ թագաւոր) սիրէր զազգն Հայոց եւ զեկեղեցիսն եւ զոմն հոռետոր վարդապետ ի Հաղբատ՝ Սարկաւազ անուն, խոստովանէր նմա զյանցանս իւր. եւ կորացուցեալ զպատուական գլուխն՝ օրհնէր ի նմանէ. եւ նստէր ընդ նմա եւ վարէր զպարանոցաւ նորա. եւ նա (Սարկաւազ) ասէր. լուծեալ եմ եւ հոռեալ ի ծերութեանս. ի բաց գնա յինէն՝ զի մի աշխատ լիցիս: Եւ թագաւորն համբուրէր եւ ասէր. Անպակաս լիցի հոսս այս յինէն, հայր պատուական: Եւ պարզեւեաց նմա զիւզ առնթեր վանացն՝ ի ծառայութիւն նմա: Եւ ի յօրհնելն զթագաւորն՝ զայս ասէր՝ եղեալ զձեռս ի վերայ գլխոյն. «Գտի զԴաւիթ ծառայ իմ եւ իւղով սրբով օծի գնա»՝ մինչեւ ցտաներորդ տուն¹³: Եւ զուարճանայր արքայն եւ զովչր զզեղեցկակերպ թարգմանութիւնն Հայոց: Եւ տեսաք արդեամբ կատարեալ զբան Սաղմոսին ի վերայ թագաւորին. եւ յորովք ի բանից վայելէին նմա»: Ծարունակութիւնը լայնարար կը գտնենք Տարեգրոց մէջ (Hist. 379): Ի. Արուլաձէ եւ այլք այս տողերու մէջ կը նկատեն ժամանակակիցի մը արտայայտութիւնները. ուրիշ խօսքով՝ կը համարին թէ թարգմանիչը ժամանակակից մէջ Դաւիթ թագաւորին:

Եթէ Բրոսէի թարգմանած իմաստով առնենք վերոյիշեալ տողերը եւ ընդունինք թէ Սարկաւազ վարդապետ օրհնած է զԴաւիթ մինչեւ տասներորդ ազգ, գրութեանս ժամանակը հարկ պիտի ըլլար ենթադրել իւր 1290: Բայց տեղիք չկայ այս իմաստին վրայ պնդել: Թարգմանիչը նկատի ունի ՉՐ Սաղմասին 21—30 տուներու մաղթանքները:

Նախադասութիւնս «Այլ ինքն սիրէր... զոմն հոռետոր վարդապետ ի Հաղբատ՝ Սարկաւազ անուն», ցոյց կու տայ, թէ տողերու գրողը ժամանակակից մը չէ, նաեւ ոչ քաջ ծանօթ մը Սարկաւազ վարդապետի անձին, զոր կ'անուանէ «զոմն», չի գիտեր անոր ա-

¹³ Այսինքն Սաղմոս ԶԼ. 21—30 տուները. Brosset թարգմանած է. «J'ai trouvé... et l'ai oint de mon huile sainte, jusqu'à la 10e génération» (Additions, p. 60). այս իմաստով իմացած է նաեւ հայ հրատարակիչը:

նունը՝ Յովհաննէս, ծանօթ է իրեն այդ «ոմն հոռետոր Սարկաւազ վարդապետը» իրրեւ մէկը որ ապրած է ի Հաղբատ: Չայն իւր 1088—1125ի շրջանին կը ներկայացնէ «լուծեալ եւ հոռեալ ի ծերութեան»: Յովհ. Սարկաւազ վարդապետ Վարդան Պատմիչի համաձայն վախճանած է 1140ին, ինչ որ կը հաստատուի նաեւ այլուստ: Եւ եթէ ան ի խոր ծերութեան որ եւ է թագաւորի խոստովանահայրն եղած է, այդ կարող է միայն Դեմետրէ Ա. (1125—1154) եղած ըլլալ: Յայտնապէս կը տեսնուի նախադասութենէն, որ թագաւորը վարդապետէն տարիքով շատ կրտսեր եղած է: Յամենայն դէպս հին աւանդութիւն մը նիւթ մատակարարած է հեղինակին, ուր թագաւորի անունը արդէն ընդ աղօտ կը լսուէր:

Այս աւանդութիւնը կը կրկնէ նաեւ Կիրակոս Գանձակեցի, ինչպէս ինձ կը թուի առնելով Վրաց Պատմութենէն: Եթէ Սարկաւազ վարդապետի անձը իրրեւ «ոմն» ծանօթ է թարգմանչին, նոյնը իր բովանդակ հասակով ծանօթ է Կիրակոսի, որ եւ փոփոխութեամբ յառաջ կը բերէ հատուածը այսպէս. «Եւ կարի յոյժ սիրէր զսա թագաւորն Վրաց Դաւիթ, հայրն Դեմետրեայ, պատն Գէորգայ եւ Դաւիթ. այնքան զի մինչ լսէր զպալուստ նորա՝ յոտն յառնէր եւ ելանէր ընդ առաջ նորա եւ խոնարհեցուցեալ զգլուխն՝ խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւն. եւ նա եղեալ զձեռն ի վերայ գլխոյն նորա գայլու և լուսոյ նորա գայլու Սաղմոս ասէր. «Գտի զԴաւիթ ծառայ իմ, իւղով սրբով օծի գնա. Չեռն իմ ընկալցի գնա եւ բազուկ իմ զօրացուցէ (գնա). Մի մեղիցէ գնա (նմա) թշնամի եւ որդի անօրէնութեան մի չարչարեցէ գնա, եւ ի պատճառս սորա սիրէր թագաւորն զագգս Հայոց» (Կիր. էջ 64—65): Կիրակոս ԶԼ. Սաղմոսի 21—24 տուները միայն յառաջ բերած է: Ինքնին հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ դուրս ձգած է Կիրակոս «խոստովանէր նմա զյանցանս իւր»: Չարմանալի է իր կարգին, որ թարգմանիչը, որ ծախ հայ էր, թոյլ տուած է իրեն Սարկաւազ վարդապետը Վրաց արքային խոստովանահայրը ներկայացնել:

Թարգմանիչը, որ ըստ Ջավախիշվիլիի ԺԳ. դարուն պէտք է ապրած ըլլայ, ո՞վ կարող է եղած ըլլալ: Մելիքսեթ-Բէկ կը գրէ. «Առ այժմ ոչ մի գրական պատասխան կարելի չէ տալ (էջ 132): Ք. Պատկանեան կը համարէր թարգմանութիւնը «անգրագէտ հայ

վանականի մը գործ»: Եթէ թարգմանիչը Հաղբատի մերձաւորութեան կ'ապրէր, եւ թարգմանութիւնը կատարած է «ի Վրաց լեզուէ», ահամայ աչքիս առջեւ կը ցցուի դէմք մը, որ 1248էն յառաջ, կամ ետքը կատարած է այլեւայլ թարգմանութիւններ նոյն «ի Վրաց լեզուէ», ինչպէս Պրոկոյի Շաղկապքը, Յովհ. Դամասկացոյ եւ Յովհ. Սինայեցոյ գրութիւնք եւն: Անոր անունն է Սիմէոն քահանայ Պղնձահանքի վանքէն, ոչ շատ հեռու Հաղբատէն: Սիմէոն նախանձախնդիր էր թարգմանել Վրաց գրականութենէն գործեր, որոնք կը պակսէին հայ գանձարանին մէջ. անոնց թուէն էր նաեւ «Վրաց Պատմութիւնը»: Թէպէտ Վրաց Եկեղեցոյ պատկանած վանքի միաբան էր, դաւանութեամբ ալ սրբոգոքս, բայց սրտով հայ էր, հետամուտ հարստացնել հայ մատենագրութիւնը թարգմանական գրականութեամբ: Եւ որովհետեւ հայ ընթերցողները նկատի ունէր, պիտի զգուշանար բնականաբար Վրաց Պատմութեան թարգմանութեան մէջ խոյս տալ այնպիսի տեղիքներէ, որոնք անհաճոյ կրնային ուղղունուէին: Ուստի ուղիղ չեմ գտներ Ի. Արուլաձէի որակումը, թէ թարգմանիչը «դաւանութեամբ միաբնեայ» ըլլայ: Անգրալի ընկու համար յաւելուածները՝ մինչեւ իսկ զգուշացած է Դաւիթ Բ. ի պատմութեան մէջ գրել «զագգս Հայոց», ինչ որ բնական պիտի ըլլար իրեն համար, այլ գրած է «սիրէր զագգն Հայոց», ցոյց տալու համար թէ վրացերէն բնագրին մէջ այնպէս էր, մինչ նոյն տեղիքը Կիրակոս վերածած է «զագգս Հայոց»:

«Քարթլիս Յիսովբեայ», որ պատմական գրուածքներու հաւաքածոյք մը կը ներկայացնէր, նման «Աղուանից Պատմութեան», հայ թարգմանիչը վերածած է «Պատմութիւն Վրաց», այն է «Պատմութիւն Քարթլայ». ուստի «Համառօտ Պատմութիւն Վրաց, ընծայեալ Ջուանիշերի պատմչի» յաւելուածական բառերը, զորոնք գրած է Հ. Թիրոյեան իր հրատարակութեան ձևակառուին, հարազատ չեն: Նա աչքի առաջ ունեցած է ԺԶ. գլխուն

տեղիքը. «Եւ գտաւ պատմութիւնս համա-
նոս... եւ եղաւ ի գիրքս որ կոչի Քարթլիս
Յիօրեպա, որ է Պատմութիւն Քարթլայ. եւ
եղիա գաս Ջուանբեր (կարգա՝ Ջուանբեր),
գրեալ մինչեւ ցՎախթանգ թագաւոր, եւ
մինչեւ ցայս վայր ինքն յաւել Ջուանբեր»
(էջ 104): Առ այս կը գրէ Ի. Արուլաձէ
(էջ 34). «Այս յիշատակարանից չի երեւում,
որ ամբողջ Քարթլիս Յիսովբերայի հեղինակը
Ջուանբերն է եղել. ընդհակառակը, նրան
միայն մի մասն է վերագրվում: Յիշատա-
կարանի մէջ մատնանշած «Պատմութիւն հա-
մառոս»ը ոչ թէ Քարթլիս Յիսովբերային,
այս ինքն Վրաց Պատմութեան է վերաբե-
րում, այլ Արշիլի Վկայարանութեան գրքին
եւ այդ պատճառով էլ չի կարելի արդարացը-
նել հրատարակիչ Ա.Թ. Թիրոյեանին այն բանի
համար, որ նա հրատարակած գրքին տվել
է վերոյիշեալ վերնագիրը»:

Վրական բնագիրը, որմէ կատարուած է
թարգմանութիւնս, եղած է խուցուրի (հայ.
բոլորգիր) գրով. ասոր հետեւութեամբ է,
որ թարգմանիչը յատուկ անուններու տա-
ռագարձութեան ժամանակ յաճախ շփոթած
է վր. բ եւ շ իրարու շատ նման գրերը. ասիկէ
ծագած են Արքակ (Արչակ), Արտաքիր (Ար-
տաչիր), Ջուանբեր (Ջուանչեր) եւ այլ սխա-
լածեւերը, անուններ, որոնք իրեն պէտք է
ճանօթ ըլլային Հայոց Պատմութեան:

Շատ տեղեր վրական յատուկ անուններ
փոխանակ տառագարձութեամբ տալու հայա-
ցուցած է բառական թարգմանութեամբ.
այսպէս վրաց. Տկէ-Տբա անունը թարգ-
մանած է «Լիճ Մայրոյ» (9). Դեղա-ցիխէ
«Մայրաբերդ» (20) եւն. այլուր «Ուփլիս-
ցիխէ որ ասի Տեառնբերդ» (20), «Յիխէզիդ,
որ է Բերդ մեծ» (20): Վրացերէն չրդի-
նոէթի, որ կը համապատասխանէ «հիւսիս»,
հիւսիսային կողմանք» ասութեան, կը թարգ-
մանուի բառական «ձմակային երկիր» (19)
եւն: Տեղ տեղ կը հանդիպինք նաեւ վրա-
ցերէնէ փոխ առնուած բառերու, զորոնք
հաւաքած եւ մեկնած է շ. Աճառեան:

Վրական սկզբնագիրը, զոր «համառոտ»
որակած է տեղ մը, կ'երեւայ թէ թարգմա-
նիչն իր կարգին համառոտած է տեղ տեղ,
աւելի ուշագիր պատմական բովանդակու-
թեան քան ճոռոմարան աւելախօսութեան,
որով հարուստ են գէթ այժմեան վրական
օրինակները: Կարեւոր տեսած է այս համա-
ռոտութիւնը մասնաւորապէս այնպիսի տե-

ղեր, ուր սկզբնագրի բառական թարգմա-
նութիւնը անհաճոյ կարող էր ըլլայ հայ ըն-
թերցողներուն: Մանր յաւելուածները հայ
աւանդութենէն եւ մատենագրութենէն, ար-
դիւնք համարելու է իր հայրենասիրութեան:

Հայ թարգմանութեան կարեւորութիւնը
չեղած է Մ. Բրոսէ (Hist. XXVII) եւ նոյնը
կը հաստատեն վրացի բանասէրները. Վրաց
Պատմութիւնը կը ներկայացնէ Քարթլիս
Յիսովբերայի մէկ հին ձեռագիրը. այս պատ-
ճառաւ ալ արժանի համարեցաւ Բրոսէ ամ-
բողջութեամբ թարգմանելու գաղղիերէնի.
«Այս թարգմանութիւնը ինձի շատ օգնեց,
կ'ըսէ Բրոսէ, վրացերէն բնագրի ճշգրիտ
իմացման համար»: Սկիզբի մասը Պատկա-
նեան թարգմանեց ուսուերէնի, իսկ Յ. Արու-
լաձէ (1901) եւ Ս. Կակարաձէ (1908) կա-
րեւոր տեսած են ամբողջը գրաբար վրացե-
րէնի թարգմանել (Մեղիքսեթ-Բեկ, էջ 132):
Իր կարգին Լ. Մելիքսեթ-Բեկ հայ թարգ-
մանութիւնը բաղդատութեան գնելով վրա-
ցերէն բնագրի հետ, տուած է տարբերու-
թիւնները հայերէն թարգմանութեամբ (անդ,
էջ 140—224) ճոխացնելով յառաջարանական
տեղեկութիւններով եւ բացատրական ճանօ-
թութիւններով:

Այս տեղ կը ներկայացնեմ այն բոլոր
գրուածքները, որոնք շոշափած են «Վրաց
Պատմութեան» հայերէն ձեռագիրներն եւ
առ հասարակ հայերէն թարգմանութիւնը եւ
յարակից խնդիրները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. M. Brosset, Des sources originales
de l'histoire de Géorgie. Chronique de Wak-
tang. Ancienne traduction abrégée, en ar-
ménien: Journal de S. Pétersbourg, 1847,
Nr. 249—250.

2. M. Brosset, Rapports sur un voyage
archéologique dans la Géorgie et dans l'Ar-
ménie, exécuté en 1847—1848. 1re livraison
(troisième rapport) S. Pétersbourg 1849,
p. 62—63.

3. M. Brosset, Chronique Arménienne:
Additions et Eclaircissements à l'Histoire
de la Géorgie. S. Pétersbourg (Hist. de la
Géorgie) p. XVII—XXVII 1851, pp. 1—61.

4. К. Паткановъ, Ванскіе надписи
и значение ихъ для исторіи Передней
Азіи. О древней грузинской кронике:
Журналъ Мин. Нар. Просв. 1883, де-
кабрь, стр. 199—274. Գ. Պատկանեան,
Վանի արձանագրութիւնները եւ նոցա նշա-

նակութիւնը առաջաւոր Ասիայի պատմու-
թեան համար. թարգմ. Ս. Յովհաննիսեան,
Արձագանք 1885, Թ. 25, 26. 1886, Թ. 1,
2, 5—7, 9—10:

5. Н. Марръ, Сборники притчъ Вар-
дана. Часть III, Приложения. Պետերբուրգ
1894, էջ 55—57:

6. Н. Марръ, Изъ лѣтней поѣздки
въ Арменію. VII: Зап. Вост. Отд. Имп.
Рус. Археолог. Общ. V (1890) 211—241.
= Ն. Մար, Ամառնային ուղեւորութիւնից
դէպի Հայս. թարգմ. Ս. Անտիեան, Վիեննա
1892, էջ 21—22 (Հանդ. Ամս., 1891, էջ
266):

7. F. C. Conybeare, The Armenian ver-
sion of Djouansher: Life of St. Nino, p.
67—89 (անգլիերէն թարգմանութիւն Ս.
Նունէի Վարքին):

8. Յուսաին Արուլաձէ, Վրաց Մատենի
հին հայերէն թարգմանութիւնը. Մոզգաու-
րի ամսաթերթ 1901, Թ. 4 (վրացերէն):

9. Իւ. Ջաւախիշվիլի, Հին վրացերէն
պատմական գրականութիւն, Ա. հատոր
1916 (վրացերէն):

10. Եղիա Ս. Քասունի, Վրաց ժամա-
նակագրութիւնը: Հանդ. Ամս. 35 (1921),
493—501, 584—598. 36 (1922), 121—131:

11. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբիւր-
ները Հայաստանի եւ Հայերի մասին, Ա.,
Երեւան 1934, էջ 129—224:

12. Ի. Արուլաձէ, Քարթլիս Յիսովբե-
րայի կամ Վրաց Պատմութեան հին հայերէն
թարգմանութիւնը: Հայկական ՍՍՌ Ժող-
կամասիկաին կից Պետական Ձեռագրատուն
(Մատենագարան): Գիտական նիւթերի Ժո-
ղովածու, Թ. 1, Երեւան 1941, էջ 31—40:

13. Շ. Աճառեան, Հայերէն նոր բառեր
Ջուանչերի Վրաց Պատմութեան մէջ. Բազմ-
ամսական, 1921, էջ 353—354:

14. Յ. Մարկուարա, Բազրատունեաց
ճաղուճը. Վիեննա 1915 (Վրական Բազրա-
տունեաց ճաղուճը, էջ 74—150):

15. Շ. Ն. Ակինեան, Կիւրիոն Կաթողի-
կոս Վրաց. Վիեննա 1910:

16. Նոյն, Մատենագրական հետազոտու-
թիւններ, Գ., Վիեննա 1930, էջ 34—40:

17. Նոյն, Քրիստոնէութեան մուտքը
Հայաստան եւ Վրաստան եւ Ս. Նունէ: Հանդ.
Ամս. 1947—1948:

Շ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԲԱՐՁՐ ՀՆՏՔԻ ՎՆՔԵՐԸ

(Շարունակութիւն):

Բ.

Բարձր Հայքի Եկեղեցի գաւառը, ապա
իր գլխաւոր քաղաքին անունովը կոչուած
Երզնկա, սահմանակից է Բարեբրդի, Մանա-
նաղիքի, Դարանաղիքի եւ Դերջանի: Ստէպ
ենթարկուած է երկրաշարժի եւ ասպատա-
կութեան:

1. ԱԿԸՆՁԻ ՎԱՆԹ

Ծանօթ է հետեւեալ յիշատակագրու-
թեանէն.

«Զվերջին կազմող Աստուածաշունչ
գրքիս գտէր Կիրակոս արեղայս եւ Յակոբ
գրոց աշակերտս... (յիշեցէք): Կազմեցաւ
գիրքս ի դռն եւ ի նուրբ ժամանակիս վասն
անաւրէն Տաճկացն, անողորմ կողոպտէին
գրքիստոնեայքս, աւրն անգամ մի ի յայրս եւ
ի ծերպս վիմաց փախաք, հազիւ կարացաք
հանել գգիրքս, թվ. ՌՆԸ (1599) յԵկեղեցի
գաւառն ի յԱկընջին վանքն, ի տէր Կիրակոս
հարպէտին եւ այլ միւրանիցն. ամէն» (Ակի-
նեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2063, Քարո-
գագիրք Գր. Տաթեւացոյ):

2. ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺՇԿԱՅ ՎԱՆԹԸ

Երզնկայի¹ վանքերէն է Անարծաթ
Բժշկաց վանքը, որ կառուցուած է Քէմա-
խէն մէկ ժամ հեռու՝ Մարեք գիւղի մօտերը:
Դժբախտարար վաղուց շարաթացած (Գր.
Դարանաղի, ժամանակագրութիւն, էջ 161.
Ծագիկ, 1899, Թ. 54 եւ 79. Բիւզանդիոն,
1902, Թ. 1680. Գ. Սիւրմէնեան, Երզնկա,
էջ 10: Դատուած է նաեւ Քէմախի վանքերու
շարքին մէջ:

3. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆԹԸ

Այս անունով վանք մը կը յիշուի Երզն-
կայի մէջ, սակայն անդրազոյն տեղեկու-
թիւններ կը պակսին: Շատոնց շարաթացած
վանքերու շարքին մէջ մտած (Ղազանճեան,
Խառն նամակներ, էջ 26, Բիւզանդիոն, 1898,
Թ. 351 եւ 1902, Թ. 1644, Սիւրմէնեան Գ.
Երզնկա, էջ 105 եւ Ծագիկ, 1899, Թ. 79):

¹ Երզնկայի առաջնորդները միանգամայն վանքե-
րու վերին առաջնորդներն էին: — Վիենն. Միթիա-
րեանց Մատենագրարանին Թ. 703 Ձեռագիր նամակա-
նին նախորդ գորու մէջ (առաջին կէսին) կը յիշէ
Կարապետ, Պօղոս եւ Ղազար առաջնորդները (էջ 78
եւ 136):